HÜSEYİN CAVİD ve TÜRKİYE

Nuri YÜCE[*]

Özet

Nahcivanlı şair, oyun yazarı ve eğitimci Hüseyin Cavid, (24.10.1882-05.12. 1941) ilk eğitiminden sonra üniversite tahsili için İstanbul'a geldi. 1905-1909 yıllarında Darülfünun'un Edebiyat Şubesinde okudu, o zamanın Türk şair ve yazarlarının ders ve sohbetlerinden yararlandı. Yazıları ve şiirleriyle adı, edebiyat çevrelerinde tanınmaya başladı. Yurduna döndükten sonra öğretmenlik ve yazarlık yaparak faaliyetlerini sürdürdü. Yayınladığı eserleriyle Azerbaycan edebiyatının en önemli isimlerinden biri oldu. Türkiye ve Türk dünyasıyla ilgisini daima canlı tuttu.

Sovyet rejimini öven eserler vermeye yanaşmadığı için 1930'dan sonra Azeri matbuatında ağır ve haksız hücumlara hedef oldu. Stalin yönetiminin baskı ve takibi altında, 1937'de rejim düşmanlığıyla suçlanarak tutuklandı; eserleri yasaklandı; Sibirya'ya sürgün edildi, 5 Aralık 1941'de Sibirya'da İrkutsk'ta öldü.

1980 yılında Haydar Aliyev'in gayretiyle Hüseyin Cavid'in itibarı elde edildi, naaşı Sibirya'dan Nahcivan'a getirildi, bir anıt mezar yaptırıldı ve adına bir müze kuruldu.

Hüseyin Cavid; hem eserleri, hem yurduna ve milletine olan bağlılığı, sağlam ve sarsılmaz karakteri ile Azerbaycan'ın millî kahramanlarından biri olarak ebedîleşti.

Anahtar Kelimeler: Hüseyin Cavid, Azerbaycan, Nahcivan, Sovyet Dönemi, Haydar Aliyev

HÜSEYİN CAVİD AND TURKEY

Abstract

Hüseyin Cavid of Nahchivan, a poet, a dramatist and a pedagogue, came İstanbul for his university education; studied at the Literature Branch of Darülfünun (House of Sciences) from 1905 to 1909, and

[*] Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eski Türk Dili Anabilim Dalı Başkanı.

benefited from the lectures and talks of contemporary Turkish poets and authors. His name spreaded with his articles and poems through the literary circles. He continued his activities by teaching and writing after returning his homeland. He became one of the prominent pens of Azerbaijan literature with his published works. He always kept his interest concerning Turkey and Turkish world.

He was severely and unfairly attacked in Azerbaijan press after 1930, since he had not accepted to write in favor of the Soviet regime. Under the pressure and inspection of Stalin's reign, he was arrested of being the enemy of the Soviet regime in 1937, his works were prohibited, he was exiled to Siberia and died in İrtusk of Siberia in December 5th, 1941.

In 1980, his honour was given back with the effort of Haydar Aliyev, his grave was brought to Nahchivan from Siberia, and a monumental tomb and a museum was built.

Hüseyin Cavid became an eternal national heroes of Azerbaijan with his writings, his devotion of his homeland and nation, and his character of complete solidity and invulnerability.

Key Words: Hüseyin Cavid, Azerbaijan, Nahchivan, Soviet period, Haydar Aliyev

Adı:	*Hüseyn Abdullah oğlu Rasizade*
Doğum yeri ve tarihi	*Naxçıvan 24 Ekim 1882*
Ölüm yeri ve tarihi	*Rusya, Sibirya'da İrkutsk şehri, 5 Aralık 1941*

Hüseyin Cavid[1], 24 Ekim 1882 yılında Nahçıvan'da doğdu, Rasizade Molla Abdullah'ın oğludur. Klasik Doğu şiiri ve musikisine aşina bir aile muhitinde yetişti. İlk tahsiline aile içinde başladı. Devrin tanınmış aydınlarından biri olan büyük kardeşi Şeyh Mehemmed, Hüseyin Cavid'in eğitimiyle bizzat ilgilendi. Daha sonra medresede ve Mehemmedtağı Sıdkı'nın yeni usulle ders verilen *Mekteb-i Terbiye* adlı okulunda okudu (1893-1897). Tebriz'deki büyük kardeşinin yanına giderek tahsiline bir müddet orada devam etti (1898-1904).

[2] Hüseyin CAVİD'in hayatı hakkındaki bilgiler Yaşar GARAYEV'in *TDV İA 18*, s 534-536'daki "Hüseyin Cavid" maddesinden alınmıştır.

Böylece anavatanı Nahcivan dışında gittiği ve uzunca bir süre (1898-1904) kaldığı ilk yer Tebriz oldu. Bu yıllarda, klasik şiirler yazmaya başladı.

1904 yılında kısa süre için İstanbul'a gitti, memleketi Nahcıvan'a döndükten sonra ticaretle uğraştı. Bir ara Gürcistan'ın Kahetya bölgesinde karayolu şantiyesinde katiplik yaptı. Çalıştığı şirketin yardımı ile gözlerini tedavi ettirmek üzere 1905'te tekrar İstanbul'a gitti. Darülfünun'un Edebiyat Şubesinde dinleyici olarak bazı derslere devam etti (1905-1909), bir yandan da Fransızca öğrenmeye çalıştı. İstanbul'daki edebiyat çevreleri, aydınlar ve özellikle Rıza Tevfik ile yakın ilişki kurdu, ondan özel dersler aldı, giderek yeni edebiyat anlayışını benimsemeye başladı. Yine bu yıllarda *Genç Türkçüler* ile tanıştı. *Sırat-ı Müstakim*'de ve Azerbaycan'da çıkan *Şark-ı Rus, Hayat, Füyüzat* adlı gazete ve dergilerde şiirlerini yayımladı.

Ülkesine döndükten sonra Nahcıvan (1909-1910), Gence (1911-1913) ve Tiflis'te (1914) edebî faaliyetlerini yoğun bir şekilde devam ettirdi. Bakü'ye yerleşti, burada *Sefa Mektebi*nde Türk dili ve edebiyatı dersleri okuttu (1915-1918). O yıllarda Rus himayesindeki Ermenilerin Kafkasya'da yaptıkları Türk katliamından tesadüf eseri kurtularak Iran'ın Enzeli şehrine, oradan Tebriz'e ve nihayet Nahcıvan'a gitti, burada öğretmenlik yaparak geçimini sağlamaya çalıştı (1918-1919). Bu arada Müşkinaz Hanım ile evlendi. Turan adlı bir kızı ile Ertuğrul adlı bir oğlu oldu. Daha sonra Bakü'ye dönerek önce bir ortaokulda, ardından Tiyatro Meslek Okulunda ve Bakü Öğretmen Okulunda edebiyat öğretmenliği yaptı (1920-1925). 1926'da emekliye ayrıldı. Aynı yıl Bakü'de düzenlenen Türkoloji kongresine katıldı. Gözlerini tedavi ettirmek için 1926'da Berlin'e gitti, 7 ay orada kaldı ve bir sıra siyasi-lirik ve lirik-epik şiirler yazdı.

Hüseyin Cavid, 1920'den sonra giderek artan baskı ortamında Sovyet rejiminin istediği tarzda eserler vermeye yanaşmadığı için 1930'dan sonra Azeri matbuatında ağır hücumlara hedef oldu. Rejimin empoze ettiği sosyalizm propagandacılığı yapan güdümlü edebiyata rağbet etmedi. Bundan dolayı Cavid'in eserlerinde Azerbaycan'da yetişen pek çok aydının Sovyet döneminde maruz kaldığı Rus tesiri ve komünizm meddahlığı hiç görülmez. Bu sağlam ve asil karakterli davranışı, onun ölümle sonuçlanan feci akıbetini hazırladı.

Azerbaycan'da Bolşeviklerin hakim olmasından itibaren çok eziyet çekti. 1932'de Yazarlar Birliği'ne kabul edildi, fakat yönetimin baskı ve takibinden kurtulamadı. Stalin'in zulmüne uğrayanlar listesine onu da eklediler. 1937'de rejim düşmanlığıyla itham edilerek tutuklandı, Sibirya'ya sürgün edildi ve

eserleri yasaklandı. Sürgünden bir daha geri dönemeyen Cavid'in akıbeti uzun süre karanlık kaldı. Ancak Azerbaycan Komünist Partisi'nin 1983'te Hüseyin Cavid'in 100. doğum ylldönümünü kutlama kararından ve gizli servisteki dosyasının açıklanmasıyla onun 05 Aralık 1941'de Sibiryada İrkutsk'ta öldüğü anlaşıldı. 1980 yılında Azerbaycan'ın o dönemdeki baş yöneticisi ve bağımsızlıktan sonra ikinci Cumhurbaşkanı olan Sayın Haydar Aliyev'in gayretiyle, Hüseyin Cavid'in itibarı iade edilerek naaşı Sibirya'dan Nahçıvan'a getirildi, devlet töreniyle Nahcıvan'da yeniden toprağa verildi. Mezarının yanına, 1981 yılında onun adına layık bir müze kuruldu. Sayın Haydar Aliyev, Nahçıvan'daki bir Türk müteahhide bu büyük şairin anıt mezarını yaptırttı.

Kendisinin, karısının, kızının ve oğlunun trajik hayatları son yıllarda biyografik bir roman haline getirildi.

Edebî çalışmalarına henüz on beş yaşlarında iken *Gülçin*, *Arif* ve *Salik* mahlaslarıyla Farsça ve Türkçe aşk şiirleri yazarak başlayan Hüseyin Cavid, Türkiye'de bulunduğu sırada Batı edebiyatını da tanımaya başladı ve büyük ölçüde romantizmin etkisi altında kaldı. Çağdaşı olan Osmanlı edebiyatçılarından daha çok Namık Kemal, Abdülhak Hamid, Tevfik Fikret ve Rıza Tevfik'i örnek aldı. Türkiye'de bulunduğu yıllarda yazdığı şiirlerde yer yer Türkçülük ve İslamcılık akımlarının izleri görülür. Bunlarda ve daha sonra memleketine dönünce yazdığı eserlerde uzun süre Türkiye Türkçesi'ne yakın bir dil kullandı. Son eserlerinde ise Azeri Türkçesi'ne ait özellikler yeniden yoğunlaştı.

Hüseyin Cavid'in 1910 yılına kadar yazdığı şiirler *Servet-i Fünun* döneminin özelliklerini taşıyan hissî ve lirik manzumelerdir. Bu tarihten sonra gerek şiirlerinde gerekse tiyatrolarında sosyal ve felsefî temalar ağırlık kazanmaya başlar. O, toplumdaki haksızlık, zulüm ve sefalet gibi konular yanında hakikat, hurafe, inanç, hayat ve kainatın sırları gibi metafizik meselelerle çok defa karamsarlığa götüren temalar üzerinde durur. Bu hususiyetleri göz önüne alınınca tiyatrolarında Abdülhak Hamid'in tesirleri dikkati çekerken şiirlerinde özellikle Tevfik Fikret'i takip ettiği ve onun karşı karşıya kaldığı bunalımları bir ölçüde yaşayarak eserlerine yansıttığı anlaşılır.

Azerbaycan edebiyatında ilk acıklı oyunları, şiir diliyle yazan Hüseyin Cavid, şiirlerini yazarken, Türkiye Türkçesini kullandı. 1919-37 yılları arasında Bakü şehrinde yaşadığı zamanlar şiirlerinde kullandığı dille Azerbaycan

Türkçesini ve Türkiye Türkçesini birbirine yakınlaştırarak, Türkçenin birlikteliği yönünde büyük hizmetler yaptı.

Hüseyin Cavid büyük bir eğitimci, şair ve oyun yazarıdır. Milletinin birliği yolunda verdiği mücadeleler yanında halkını da mücadeleye sevk eden bilgili ve bilinçli bir aydındır.

Eserleri. Şiirler. *1.* ***Geçmiş Günler*** (Tiflis 1913) 1905-1913 yılları arasında yazdığı şiirlerden oluşmaktadır. *2.* ***Bahar Şebnemleri*** (Tiflis 1917) 1905-1916 yılları arasındaki şiirlerini ihtiva etmektedir. Şiirlerinden yapılan seçmeler *Çağdaş Azerbaycan Şiirleri Antolojisi* adlı esere alınmıştır.

Manzum Dramları. 1. ***Ana*** (Tiflis 1913), Azeri edebiyatının ilk manzum dramıdır. **2.** ***Şeyh San'an*** (1914, Baku 1917,1926), Tasavvufun çağdaş bir yorumunun yapıldığı eserde yazar tarihi bir konuya aktüel insan problemlerini sokmuştur. Bir aşk darbesiyle sarsılan Mekke'nin tanınmış bir şeyhi kuru bilgiden ibaret olan dünyası yıkılınca, *"Ben kimim, iyi ve doğru nedir?"* gibi sorularla kendisini sorgulamaya başlar. Şeyhin kendisine sorduğu sorular XX. yüzyılın başlarında Batı kültürünün etkisiyle sarsılmış müslüman Türk aydınlarının kafasındaki sorulardır. Azerbaycan'da romantik eğilimin ilk ürünlerinden olan bu manzum dram hala değerini korumaktadır. Eser, Türkiye'de yayımlanan *Azerbaycan* dergisinde 1956-1957 yıllarında tefrika edilmek suretiyle yayımlanmıştır (sy. 56-66). **3.** ***Peygamber*** (Baku 1923), Rusya'da Sosyalist-Bolşevik ihtilalci kahramanların idealize edildiği bir dönemde yazılan bu eserle Hz. Muhammed, devrine ışık getiren ve insanlığı kurtaran sıfatlarıyla yüceltilmiştir. **4.** ***İblis*** (Baku 1924, 1927), Azerbaycan edebiyatında savaş aleyhinde yazılmış felsefî trajedi niteliğindeki bu eser, Hüseyin Cavid'in *Şeyh San'an* adlı eseri gibi Sovyet devriminden önce yazdığı, fakat Sovyet döneminde basılan ikinci önemli kitaptır. Konusunu yakın devir Osmanlı tarihinden alan eserin kahramanı, 1. Dünya Savaşı sırasında Kanal Seferinde bozguna uğrayan Osmanlı ordusu subaylarından biridir. *İblis*'in fantastik bir öğe olarak kişileştirildiği eser bir bakıma kötülükle iyilik tezadı üzerine kurulmuştur. Savaş, bu zıtlığın dehşetli anlar halinde yaşandığı bir ortamdır. İyilikle kötülüğün savaşı Doğu felsefesinin ana konularından biri olması yanında eserde Faust'tan ve Batı tiyatrosundan gelen etkiler de vardır. Hüseyin Cavid, insanlığın bu ezelî problemini Osmanlı subaylarının dünyasında ferdîleştirir. Büyük buhranlarla sarsılmalarına, ümitlerini kaybedecek gibi olmalarına rağmen bir ateş ve dehşet dünyasında yaşayan bu insanlar yine de çökmezler; iyiliğe, güzelliğe ve Hakk'a olan inançlarıyla ayakta kalmayı

başarırlar. Yazar bu eseriyle adeta İstiklal Harbini kazanacak olan askerlerin ruh portrelerini verir. 1953-1954 yıllarında *Azerbaycan* dergisinin 15-23. sayılarında tefrika edilen ***İblis***, *Azerbaycan Dramları* adlı antolojiye alınmıştır. **5. *Uçurum*** (Bakü 1926). Bu eserde Celal isimli bir ressamın trajik hayatı etrafında Türkiye'deki yanlış batılılaşma meselesi üzerinde durulmakta, bunun yol açtığı ahlakî bozukluk ve sosyal çöküntü eleştirilmektedir.

Hüseyin Cavid'in bunlardan başka ***Maral*** (1913), ***Şeydâ*** (1917, 1925), ***Âfet*** (1922), ***Topal Timur*** (1926), ***Telli Saz*** (1930), ***Siyavuş*** (1933), ***Şehlâ*** (1934), ***Hayyam*** (1935), ***İblisin İntikamı*** (1936) gibi manzum ve mensur tiyatro eserleri bulunmaktadır. Ayrıca Abdullah Şaik'le beraber *Edebiyat Dersleri* (1919) adlı bir kitap hazırlamıştır. Eserlerinden ***Şeyh San 'an*** ve ***İblis***'ten başka ***Moral*** ile ***Siyavuş***, *Azerbaycan* dergisinde tefrika edilmiştir (1958, sy 86-105; 1961. sy. 96-126). ***Hayyam*** da 1980 yılında *Hazar* dergisinde yayımlanmıştır (sy. 16-17). ***Azer*** adlı destanının bir bölümüyle ***Köroğlu***, ***Telli Saz***, ***Şehlâ*** adlı eserleri kayıptır. ***Seçilmiş Eserler*** başlığı altında eserlerinin toplu basımı da yapılmıştır (Bakü 1958: I-III, Bakü 1968-1972).

Hüseyin Cavid'in hayatında Türkiye'nin, özellikle İstanbul'un önemli bir yeri vardır. İstanbul'da üniversite hocalarının derslerinden ve kendi gayretiyle tanıştığı bazı edebiyatçıların özel ders ve sohbetlerinden yararlanarak kendisini geliştirmiştir. Yetişme çağında en çok İstanbul'daki ikameti esnasında etkilenmiştir.

İstanbul'a yaptığı ilk yolculukta gördüklerini, Qurbaneliağa Şerifzâdeye, Derseadet'ten [İstanbul'dan] 28 Rebiulevvel [1904 veya 1905] tarihinde yazdığı mektubunda, ayrıntılı biçimde anlatır. Yol güzergahı Nahcivan-Tiflis-Batum-Trabzon-Samsun ve İstanbul'dur. Tiflis'e gelmeden önce beş arkadaşıyla birlikte bindikleri faytonun devrilmesiyle geçirdikleri kazada gözü yaralanır. İstanbul'a gelince edindiği izlenimi mektubunda şöyle yazar:

"...Qərəz, Batuma varid olub, bir neçə gün iqamətdən sonra "zaqraniçnı pasport" alıb, az-çox yol tədarükü mühəyya edib və bir dəst "alafranqa" əlbəsəsi və bir eyi fəs və başqa bir para şeylər cəm edib, "Paqi" adlı fransız vaporu ilə aprelin 19-da axşam Dərsəadət tərəfə azim oldum və vaporda dörd nəfər osmanlı türklərilə arxadaş olub, bir parça ömür sürürdüm, çünki əfəndilər Moskvadan gəlmiş mali-fəturə taciri və oxumuş, dünyanın imdiki əhvalü övzanından xəbərdar hariflər idi.

Ayın iyirmisində sübh vaporumuz Trabzona yanaşdı. Altı saat orada yük alacağını bilib, ufaq qayıqlara minib də bir neçə saat bəzmi-səyahət Trabzona dolaşdıq... Trabzon çox eyi və səfalı ruhpərvər və nəşətküstər bir bələdədir. Əvvəl dənizdən ufaq bir qəsəbə kimi görünürdü. Seyr edib gəzəndən sonra mülahizə etdim, böyük bir bələdə və özü də vilayət (quberniya) məhsub olunur. Naxçıvana ordan bir açıq məktub da yazıb yolladım. Altı saatdan sonra vapora övdət edib, rahat olduq. Vaporda iki nəfər dəxi arxadaş artdı. Birisi məktəbi-tibbiyyeyi-mülkiyyə mütəəllimlərindən və digəri dəxi məktəbi-tibbiyyeyi-hərbiyyə şagirdlərindən idi. Çox zəki və kamallı çocuqlar idi.

Bir-iki saat söhbətdən sonra uyuyub, sübh səhər çağı uyqudan qalxıb da özümüzü Samsuna yetişmiş gördük və orada dəxi vaporun təviq etməsini sorub bildikdən sonra qayıqlarla altı arxadaş iskələyə yanaşıb doqquz saat yeyib-içib səfalanıb, hər bir soqaq və caddələri səyahət etdik və rüşdiyyə məktəbinin həyatinə gedib, çocuqların gimnastik məşq etmələrinə tamaşa etdik və postaxana qarşısından keçdikdə bir açıq məktub dəxi Naxçıvana yazdım. Vapora övdət edib, bir sutka dəxi yol getdik. Vaporumuz üç iskələyə yanaşdı, lakin çox qalmadığından və kiçik qəsəbələr olduğundan, düşüb getmədik. Axırıncı iskələ ki, Anapol'dan ibarətdir, üç saat ora yanaşıb, sonra bir bıçıq sutka — 36 saat birbaşa yol gəlib, gecə saat üç bıçıqda İstambulun boğazına daxil olduq. Elə ki sübh açıldı, tamaşa etdik. Boğaz nə Boğaz!!! Allah zaval verməsin... Cayi-həmə yaran və əzizan xali! Müxtəsər, üç saat gözlətmədən sonra topçu əsgərlərdən və iki nəfər kapitan təşrif gətirib, vaporu müayinə edib, sonra icazə verdilər. Bir bıçıq saat Boğazın içi ilə yol gəlib aqibət körpüyə yanaşdıq və Boğazın əvvəlindən körpüyə kimi hər bir tərəf imarət, məscid, bulvar, səyahət etməli və səfalı yerlər idi. Sərriştə əldən getməsin, qayığa minib rıxtıma çıxdıq, amma Boğazın içində silah və bir para yazıdan dolayı bizi aradılar, lakin heç bir şey bulamadılar. Haydı, yavrum, haydı, oğlum, allaha ismarladım — deyib buraxdılar. Gömrükxanaya çıxdıqda şeyləri açmağa və pasportları pişnəhad etməyə paşalar əmr verdilər. Pasportu təqdim edib, şeyləri də açıb hazır məddi-nəzərdə qoydum. Bir çert tütünə 8 quruş cəza aldılar. Əlal-icmal qaydalı və pakizə zakonlar icra edirlər, amma əfsus, on bir dənə səccadəmin görmrükləməkdə 25 quruşa kimi məndən yazıçılar rüşvət aldılar. Əhvalım yenə didərgun oldu, əfəndim. Cümleyi-mötərizə: "Mərhəmətli əfəndim! Əgərçi fədəvi həmin səhifələri belə bir tulani yazmaqda özümə zəhmət bilməyirəm, amma sizin oxuyan vaxt bıqmağınızı, yəni təngə gəlməyinizi təsəvvür edib də, sizin fikrinizə qalıram.

Barı, Sərkeçidə Babi-ali caddəsinin' qarşısında İzmir otelində 13 gün iqamət edib, dünkü gün Validəxanda bir oda qonuşdum da, təğyiri-məkan etdim... Səyahət etməli yerləri tədricən bir neçə günlər gəzib tamaşa etdim. Böyük məscidlər və bəzi əntiqəxanalar, tramvaylar və yeraltı maşınları və bəzi vaporlar və qeyrə və qeyrə. Qafqazdan təhsilə gəlmiş ağaları, əfəndiləri bir-bir arayıb, aqibət bir neçəsini buldum və hər iki gündən-bir, bir yerdə olub, söhbət edirik. Yeddi-səkkiz nəfərə kimi Beyruta dəxi təşrif aparıblar, amma hansılar ki, azca məlumatı var, bəzi alçaq məktəblərə qəbul edirlər, bu şərtlə ki, sinni az ola. Amma onlar ki, bir parça məlumat sahibidirlər, onlar heç biri məktəblərə qəbul olunmaq istəməyirlər, fəqət qabil ədiblər və fazil zəkilər indidə qeyri-rəsmi surətdə özlərinin maraqınca hansı bir elmə talib isələr, təhsil etməyə şüru edirlər.

Bəndə də əvvəl həvəsləndim ki, hər bir işdən sərfi-nəzər edib, fəqət təhsilə məşğul olum. Sonra mülahizə etdim ki, mənim öz zaram mənim xərcimi ancaq bir bıçıq sənə görə bilər. Ondan sonra hardan para bulacağam? Mütəhəyyir qaldım və boşladım.

İştə mənim əfkarım: mən, inşallah-təala, əgər mümkün olursa, bütün müxtəsər kampaniya ilə olan bir iş və ticarət nəzərdə qoymuşam ki, gündə altı saat vaxt itirsəm, fəqət sonra həm osmanlı üsuluca, həm də fransızca öz qonşumdan Şeyx əfəndi ki, qabil və zabitəli və övzai-rüzgara xəbərdar bir müəllim və ədibdir, gündə üç saat öz əfkarımca təhsil edim. Müxtəsər, harda olursam, oxumaqda müsamihə etməyəcəyəm. Və inşallah-təala, təhsil etməyə gəlmiş əfəndilər ilə Qafqaza övdət etdikdə eyicə məlum olunar ki, onlar nə təhsil qılıb və mən nə kəsb etmişəm. Qərəz, baş ağrısı oldu. Mən ölüm, əfv ediniz!

İstambulun havası gözəl, Boğazının havası çox gözəl və qarşısının havası dəxi gözəl və eyicədir. Vəssəlam.......

Hüseyn Salik Rasizadə Naxçıvani, Dərsəadətdə, Validəxanda."

Yine, Qurbaneliağa Şerifzadeye, Derseadet'ten [İstanbul'dan] 26 Şaban 1324 [= 2 Teşrin-i evvel (Ekim)1906] tarihinde yazdığı mektubunda şunları anlatıyor:

Naxçıvanda. Səmahətli və fəzilətli əfəndim Məşədi Qurbanəli Ağa Şərifov dâmə iqbâləhu həzrətlərinə vüsul olacaq bir məktub. Dərsəadət. 26 Şəban 1324 mütabiq 2 təşrini-əvvəl, yaxud oktyabr 1906

Əsalətli əfəndim həzrətləri!

Ümidvaram ki, Naxçıvanın əhvali-hazirəsi rifahiyyət və əmniyyət üzrə olub, vücudi-məsudunuzun[2] səhhət və etidal ilə bərdavamdır.

.... İstambula varid olan kimi heç bir yerə aşina olmadığımdan, əvvəlcə İzmir otelində on, on iki gün iqamət edib, Qafqazlı qardaşlarımızla buluşub tapışdıqdan sonra mükəmməl surətdə İstambulun bəzi yerlərini səyahət edib, layiqincə bir parça məlumat aldıq; amma oteldə və sair apartmanlarda olan arxadaşlarımızda bir parça bəzi sıxıntılar mülahizə edib, Validəxanda bir oda kəsrəti-məşəqqətlə icarə edib ələ gətirdim, çünki Validəxanda sakin olanlar həp əcəmlər, iranlılar olduğundan, dövlət nəzərində o qədər mötənəbeh deyil, amma dışarılarda olan arxadaşların mənzillərində bir qəzetə, yaxud istiqlala dair bərəks bir söz oxuması və qonuşulması çox məmnu olub artıracaq mühalatdandır. Belə ki, müşarileyhidən heç biri istiqlal ziddinə dair bir mətləbin oxuyub yazmasına iqdam edəməyirlər və yenə də edəməzlər, amma Validəxan və qarşıki İstambulun ötə tərəfinə, yəni körpünün o biri səmtinə təsmiyə olunur "kürr və hürrdür", bəzi quyudat və can sıxıntısından azaddır.

Validəxanda iranlılıq nöqteyi-nəzərincə və qarşıda əcnəbilər sakin olduğu cəhətə, amma hər bir ehrarənə qəzetlər gətirmək əcnəbi postaları təvəssütü ilə çox qolay və çox asandır. Odur ki, şimdi Qafqazlıların və Qazanlıların çoxusu qarşıda və bir-ikisi də Validəxanda və civarında olur. Fəlihaza fədəvi də müəllimim Validəxana yaxın olduğundan, Validəxanı özümə məskən etdim...

Amma mədəniyyətimiz və təhsilimiz:

*Rəbiüssaninin əvvəlindən bəndəniz dərs və təhsilə-şüru edib, gündə bir saat Fransızca və iki saat da Türk lisanında bəzi ədəbiyyat və tarixə dair elmlərdən oxuyuram və üç-dörd saat da gündə məzkur dərsləri hazırlamağa məşğul oluram. əlhasil, başqa bir şüğl və iş yapmağa daha vaxtım olmayır. Həftədə ancaq cümə günü ki, tətil edib, istehmam və qeyri bir ləvazimatı əmələ gətirib, dörd-beş saat da arxadaşlarımız Qafqazlıların məiyyətilə Boğaz içinə və bəzi hissiyyat artıran yerlərə gedib, bir növ təğyiri-hava ediriz və Validəxanda bir neçə İran tələbələrilə şərakətən **"Həblül-mətin"** gətirdiriz və **"İrşad"** da Mirzə Abdullaha gəlir. Qafqazın möhnətəngiz xəbərlərini oxuduqda pərişanhal olmağı nəzərə alıb, bəzi sıxıntıları rəf etmək üçün **"Molla Nəsrəddin"**, əmiyə də*

[2] Anlamın doğru olması için *vücudi-məsudunuz* olmalı.

yazdım ki, qış gecələrindən ötrü fəna deyil deyə bir müddət Rusiyanın İstambuldakı postasına yollasınlar.

Müxtəsər, tul kəlama mübtəla olmayaq. Hər dürlü xaricə qəzetələrində olan əhvalatlardan hər gün məlumat alırız və cümə günlərində də bəzi qiraətxanalarda, gah-gah da Kütübxaneyi-Ümumiyi-Osmanidə bir neçə saat əylənib, əhvali-daxiliyyəni layiqincə mülahizə ediriz. Əlhasil, bekar və asudə bir vaxt bulamayıram ki, həm zati-alilərinizə, həm də əhbabdan bəzisinə bər səbili-ixtisas və iradət ərizənigar olub, lüzumunca izhari-həyat edəyim. Ümidvaram ki, hansı elm təhsilini başqa bir məhəbbət və məvəddətə tərcih verib, daimi məfüvv buyuralar. Miriş ağa deyir ki: "Söz çox, vaxt yox". Nə yapalım?. Naxçıvanda təhsil edib, məktəbdən qurtarandan sonra müddətlərcə fövt etdiyim fürsətlərin və vaxtların təlafiyi-mafatına burada çalışmalıyam. "Mala yədriku vəla yetrik külləhu" Məzmununca mümkün olduğu qədər bəzi əvalimi dərk edib anlamağa və lüzumunca aşina olmağa məcburam; keçdi cəhalət zamanı... Gəldi hürriyyət zamanı...

Bahəmeyi in bu müddətləri fövt etməyimə yenə bais gözlərimin bir parça zəif olmasıydı ki, əlhəmd, İstambula yetişən kimi "Ziya əfəndi ki, Almaniyanın göz doktorluğunun məktəbini ən birinci imtiyaz ilə bitirmiş diplomantlarındandır" yanına gedib, gözümü göstərdim. Bir dava və ilac verib, sonra bir gözlük nömrəsi yazdı ki, arayıb İstambulda bulamadım. Parisə yollayıb on dörd gündən sonra aldım. İmdi onun vasitəsilə bu səadətə müvəffəq oldum. əgərçi bu xüsusda üç lirə məsrəf qoydum, amma şükür, gecə-gündüz təhsili-elmə lap yaxşı davam edə bilirəm...

...Boğaz içinin havası çox lətif olduğundan, Qara dənizə qarışana kimi həp gözəl-gözəl köylər və seyfiyyələr təmin etmişlər və altmışa qədər şirkət vaporu, amma ufaq vaporlar ki, ancaq 500 adama havi ola bilir, ***məhəllə vaporu*** *ismilə və ucuz fiyatla minikləri buraya-oraya daşımaqdadırlar, keçən gün "İqdam"da oxudum ki, yenə iki böyük və çox iti yol gedən vaporlar gəlmiş, biri* ***"Tiri-müjgan"*** *və digəri* ***"Feyzi-aləm"*** *ismində ki, Bəhri-Səfiddə qollanmalıdırlar. İstambulda var dörd tramvay yolu ki, hər birində 24-ə qədər vaqon olur, qarşıda körpünün ö biri tərəfində daha bir tunel yolu vardır ki, on dəqiqəyə qədər yenişdən yoxuşa qalxır...*

İstambulda çox böyük qiraətxana və kütübxanalar var, amma layiqlərincə kitabları və qəzetələri yoxdur, çünki hər bir eyi mündəricat və mətbuat yasaqdır. Belə anlaşılır ki, dörd-beş sənə bundan əqdəm Türkiyədə hürr əsərlər var imiş və camaata da belə dəhşətli surətdə sıxı tutulmazmış, ələlxüsus Kütübxaneyi-Ümumiyi-Osmaninin bir tərəfində yeddi-səkkiz sandığa kimi kitab vardır ki, beş sənə bundan əqdəm yasaq və məmnu deyilmiş, amma indi yasaq olmuş...

...İstambulda mütəəddid və gunagun teatrolar var; əlalxüsus rəməzanda büsbütün kəsəbə və çox əsnafın dükanları gecələr açıq olub, məfhum olduğuna görə, teatrolar daha ziyadələşir və Türklər də o gecələrdə teatroya getməyə artıcaq talib və rağib olurlar. Qarşıda ki, körpünün o biri tərəfidir və səkənəsinin də çoxusu əcnəbi olduğundan içkiyə əcnəbilərə məmaniət yox, amma müsəlmanlara həp yasaqdır, kimsə əlazzahir içki içəməz. Amma İstambulun bu biri nisfində ki, peyğəmbərin əbası, əmmaməsi və sancaği-şərif və sair mütəbərrikə şeylər olur, heç bir dənə dükanda açıq içki satılamaz və bu biri tərəfdə o şeylər səbəbilə qarşıdan dövlət və camaat əndində möhtərəm və əzəmətli məhsub olunur, belə ki, kərrat süfəra və konsullardan bu səmtdə sakin olmağa talib olublarsa da, dövlət kimsəyə izn verməmiş. Kart vərəq bilümum yasaqdır... Ünas firqəsi, büsbütün xanımlar üzüaçıq və hürrdürlər, amma namünasib bir şey yapamazlar. Xilafi-şər bir iş nəşət edərsə, dövlət çox sıxı tutur. Amma bəzilərinin də müxtəsər bir üz örtüyü vardır. Türkiyədə muzey sənətinə tərəqqi verməyə çox təlaş və səy olunur. Keçən günlərdə bir teatroya getmişdik. İran hürriyyətxahlarının fransızca şəbehini çıxarırlardı. İstambulda dəbistani-iraniyan olduğu kimi, Trabzonda da olub, İzmirdə də yeni bu günlərdə müşiri-hüzur təvəssütü ilə təsis olundu...... Gecə yarısıdır. əfəndim, ibarələrin yek-digərindən birəbt olmasını əfv ediniz. Daha vaxt qalmadı. ....Xudahafiz. Əgərçi bəzi sözləri yazmağa yer qalmadı, amma nə yapayım? Daha vicdanımda halət və vaxta da müsaidət yoxdur. Yenə xudahafiz.

Hüseyn Rasizadə Naxçıvani. İstambul.

Qurbaneliağa Şerifzadeye, Derseadet'ten [İstanbul'dan] Iyd-i Adhâ (Ramazan Bayramı) 1326 [=1908] tarihinde yazdığı 4-ncü mektubunda şunları anlatır:

"... ... İmdi — arzu buyurduğunuz vəchlə — bir neçə kəlimə də öz məişətimə dair yazım.

Əfəndim! Bəndəniz ta rəməzana qədər beş-altı ay (edadi) proqramını ikmala çalışırdım və hər həftə də məşhur filosof Rza Tofiq bəydən bəzi həqayiqə dair bir-iki dərs, proqram xaricində, oxuyurdum. Sonra hürriyyət alınır-alınmaz

Rza Tofiq bəy Ədirnə məbusu intixab edildi. Bəzi asari-nafiə nəşrinə başladı, darülfünunun ədəbiyyat şöbəsinə professor təyin edildi. İttihad-tərəqqi cəmiyyəti tərəfindən millət vəkalətinə namizəd oldu. Xülasə, iş iş üstündən aşdı, daşdı, bizə vaxt qalmadı. Sonra rəməzanda darülfünuna istida təqdimilə ədəbiyyat şöbəsinə qeyd və qəbul olundum. İmdiyə qədər də davam edirəm. İmdilik mənim təqib etdiyim dərslər: Ədəbiyyati-osmani, ədəbiyyati-farsi, tarixi-ədəbiyyat, məbadiyi-fəlsəfə, tarixi-ümumi və siyasi, coğrafiyayi-tarixi, təbii və ümrani, həftədə on dörd dərs birinci sinifdə oxuyuram. Fürsəti fövt etməmək üçün yeddi dərs də ikinci sinfi davam edirəm. Məktəbimiz üç sənəlik və üç sinifdən ibarətdir. Əgər bu sənə birincidən imtahan verəcək olursam və keçinəcəyim ***biəyyi nəhvin kanə*** *yolunda olursa, gələcək sənədə həftədə yeddi dərs ikincidə və on dörd dərs üçüncüdə istima edib məlumati-lazimeni əldə etmiş olaram. Fəqət ikincidən şəhadətnaməyə müvəffəq olsam belə, ehtimal ki, üçüncüdən olamam. Fəqət bəhərhal hər üç sənəlik məlumata dəstrəs olmuş olaram. Çünki hər sənənin dərslərini çocuq kimi əzbərləmək lazım (madam ki, mənə elm lazımdır), şəhadətnamə lazım deyil, o surətdə əgər müqtədir olursam, ikisini çocuqcasına imtahana hazırlanıram, fəqət üçüncüsünü bilib öyrənərəm. Zəhmati-məşaqqəsinə paybənd olmam. Bu proqram ustadi-möhtərəm Rza Tofiq bəyin səlah gördüyü bir proqramdır.* ***Şəb abistənəst, ta çi zəyəd səhər.*** *Deməkki, bərhəyat olursam və keçinəcəkdə zorluq çəkməzsəm, topu-topu mənim İstambuldakı ovqati-təhsiliyyəm bir bıçıq sənə qədər kiçik bir müddətdən ibarət olacaqdır.*

....

Hüseyin Cavid makalelerinde ele aldığı konularla ilgili olarak yeri geldikçe Türkiye'den bahseder, orada gördüklerinden örnekler verir:

(Meqaleler, Hesbihal-1) İranlı arxadaşlarımdan birile İran intixabatı haqqında derdleşirdik. Déyir ki, haman intixabat başlar-başlamaz, görürsen ki, filan şeherde, ya filan köyde xalq bir-birine girib çıxırlar. Kimi séçek? Séçmeyek? Nehayet, ya qolu zorba nüfuzlu, feqet cahil bir xanı, yainki günü kéçmiş, qaimül-méyl, sai-münehar ağsaqqal bir xocanı meclisi-milliyyeye doğru fırladırlar. İndi bu müstebid, cahil xan, yaxud bu mömin, zahid xoca ingilis, rus politikasının qarşısında ne éde biler? Tebii héç... Édecekleri bir iş varsa, o da biçare milletden ayda bir néçe yüz tümen mebusluq haqqı namine cib xerci almaqdır.

Bu hal 34 sene evvel Türkiye meclisi-mebusanında da vüqu buldu. Lakin son inqilabda, ye'ni iki il evvel "İttihad ve tereqqi" cemiyyeti hürriyyeti istirdad éder-étmez, séçki meselesini esla nezeri-diqqetden çıxarmadılar. Memleketin her terefine dağılıb cemiyyet şöbeleri tesis étdiler. Söz ile, dil ile, qorxu ile, xülase bir istibdai-ehrarane ile xalqı, avam camaatı huşlu, başlı, qanlı, canlı, zeki, feal mebuslar intixabına vadar étdiler.

Bu üsulun nümunesini İstanbulda béle görmek mümkün idi. Feqet onların bu teşebbüsatı sayesinde mebusların üçde iki payı ancaq mebusluq namine layiq zatlar ola bildi. Üçde bir payı ise yéne "eski tas, eski hamam!" tebirine leyaqet qazananlardır ki, onlar da bir para dişi düşmüş paşalardan, nüfuzlu mülkedarlardan, ağlı qaçmış xocalardan ve Erebistan yadigarlarından ibaretdir. Meclis işe başladığı zaman diqqet édecek olsan, görürsen ki, kimi dışarıda cığara içmekle meşğul, kimi de meclisin müzakiresine ağıl irdire bilmeyib uyumağa amade kimi görünür (Meqaleler, Hesbihal-1).

Tiflis'ten teatr, yaxud seneti-temaşada tebeddül ve teraqqi adlı makalesinde Namık Kemal'in Akif Bey adlı piyesinin Tiflis'te oynanmasını okuyuculara bir haber olarak nakleder. Önce bu dramın konusunu, sonra oynayanların rollerini nasıl ifa ettiklerini anlatır: *Oktyabrın dördüncü axşamı Namiq Kamal bəyin "Akif Bəy" adlı faciəsi "Tiflis türk dram dəstəsi" tərəfindən mövqeyi-tamaşaya qoyuldu. Bu əsəri Qafqaz şivəsinə təbdil edən Axundov cənablarıdır. Məzkur faciə beş pərdədən ibarətdir.*

İlk pərdədə Akif bəy (gənc bir gəmi komandanı) çox vəfalı zənn etdiyi hiyləgər zövcəsindən ayrılaraq dəniz müharibəsinə gedir, minbaşı Şahin bəyə də bir vəsiyyətnamə verib, İstanbulda oturan atasına göndərməsini və şəhid olursa, rəfiqəsi Dilrübanı yanına almasını tövsiyə edib gedir.

İkinci pərdədə Akif bəyin ölüm xəbəri eşidilir, Dilrüba fürsətdən istifadə edərək, iki yalançı şahidlə ölüm xəbərini qəzavətxanədə təsdiq etdirib, çapucaq əsəd bəy adlı başqa bir zövc ixtiyar edir. Öz evində onunla eşqə, izdivacə dair söyləşdikləri sırada, oğlunun vəsiyyətini icra etmək üçün gələn Süleyman bəyi nifrətlə rədd edir. Süleyman bəy də yanındakı Şahin bəylə bərabər küskün və münkər bir halda çıxıb gedir.

Üçüncü pərdədə əsəd bəyin düyün ziyafəti başlar, müsafirlər gəlir, içki və çalğı ilə əyləndikləri halda birdən-birə Akif bəy meydana çıxır. Bu sırada atası da gəlir və məsələni oğluna anladır. Akif bəy həyəcanlı və qorxunc bir vəziyyət

alır. əhli-məclis və çalğıçılar birər-birər dağılır. Bir-iki dəqiqə keçincə Akif, sonra atası və Şahin bəy çıxıb gedirlər.

Dördüncü pərdədə Akif Bəy meyxanada sərməst olaraq intiqam hissilə söylənib durur, sonra uyumaq üçün uzanır. Çox keçməz ki, atası və dostu Şahin bəy gəlib onu oyadırlar. Akif bir-iki söylənərək, çapuq gəmiyə gètmək bəhanəsilə sovuşub çıxır. Atası da onu təqib edir.

Beşinci pərdədə Akif bəy əsəd bəydən intiqam alır və özü də tərki-həyat edir. Bu sırada pusquda duran Süleyman bəy də içəri girərək, hiyləgər, yüz könüllü Dilrübanı bir xəncər zərbəsilə cəzalandırır. İştə vəqə bundan ibarət...

İmdi artistlərə gələlim. Akif bəy rolunu ifa edən Kirmanşahski cənablarının tərzi-tələffüzü aydın, səmimi və aldığı vəziyyətlər tamamilə yerində olub, heç bir qüsur nəzərə çarpmayırdı. Müşarileyh hənuz gəncdir. Məsləkində daha ziyadə ciddiyyət göstərəcək olursa, Qafqazımız ciddən qiymətdar bir artist qazanmış olacaqdır.

Dilrüba rolundakı Tərlan xanım isə inanılmayacaq dərəcədə məharət göstərdi. Onun bəylə bir qarışıq rolu bu qədər gözəl oynaması gerçəkdən şayani-təbrikdir.

Əbülfət Vəli cənabları isə hər bir təqdirin fövqündə idi. Almış olduğu ixtiyar vəziyyəti, baxüsus əlaimi-vəcihəyi və bütün hərəkatı çox az artistə nəsib olan xassələrdən idi.

*Əsəd Bəy rolunu ifa edən Abbasov cənablarına gəlincə, mumileyh sənəti-tamaşada ibraz etdiyi iqtidardan başqa, tələffüzündəki ahəng və üslubda bəhlə bir səlasət vardı ki, âdətən **İstanbul** artistlərini xatırladırdı...*

Şahin bəy rolundakı ələsgərov cənabları da vicdanlı bir məmur, xeyirxah bir arxadaş qədər ifayi-vəzifə edirdi.

*Həla meyxanaçı — M. X. Quliyev cənabları **Türkiyənin** cəstü çalak **Rum** meyxanaçılarından əsla seçilməyirdi. Yüzbaşov cənablarının sərxoşluqdakı məharəti, əliyevin tərəddüdlü və qorxaqca vəziyyəti, İsmayıl Həqqi əfəndinin şətarətli halları və laübali qəhqəhələri ayrı-ayrı birər qiyməti-haiz idi. H.Qasımov, B. əlizadə... əfəndilər də xoş bir surətdə oynayırlardı.*

*Rejissorluq vəzifəsi Vəli əfəndinin öhdəsində idi. Dekorasiya qayət mükəmməl və çalğı da Tiflisdəki **osmanlı** musiqi dəstəsi tərəfindən çalınırdı.*

Bir sözlə, bu axşamkı səhnə qüsursuz deyiləcək dərəcədə gözəl idi. Təəssüf olunacaq bir qüsur, bir nöqsan var idisə, o da ancaq camaatın azlığı və böylə ciddi və qimətdar bir tamaşaya qiymət verməməsi idi. Mənasız bir komediyaya hər kəs ötüşdüyü halda, nədən isə böylə həqiqi və mənidar tamaşadan qaçırlar. Tiflisdəki teatr maraqlıları bu axşam təşrif etsələrdi, şübhəsiz, keçən səhnələri unudaraq teatrın nə olduğunu görərlərdi. Bu pyes hər kəsi sıxacaq dərəcədə uzun olduğu halda, hazirundan məmnun qalmayacaq bir zata təsadüf edilməzdi...

Müharibe ve Edebiyat adlı makalesinde sağlam bilgi ve ahlaka dayanan eğitimin önemini uzun uzun anlatıktan ve Avrupa ülkelerinden, özellikle Almanya'dan örnekler verdikten sonra sözü İran ve Türkiye'ye getirerek şunları söyler: .... *İndiki iranlılar, bilxassə farslar göz önünə gətirilsin, bütün İranın əhvali-ruhiyyəsi təhlil edilsin, bütün şəhərlər, bütün köylər əfyunçuluq, şürbilik, səfsətə və laübalilik içində yuvarlanıb gedir. Müstəsna olaraq az bir qismi çıxdıqdan sonra, hər kəsdə, hər qafada bir ətalət, bir məskənət görünür. əcəba, ruhları əzməkdə olan bu gevşəklikləri, bu səfaləti doğuran kimdir, nədir, hansı səbəblərdir? — Şübhəsiz ki, ədəbiyyat...*

Ruhanilər və hakimlərin korluq və bacarıqsızlığı da təsirsiz deyil, amma eyicə diqqət buyurulsa, ən mühüm səbəb yenə ədəbiyyat və mətbuatdır.

Firdövsi, Sədi, Nizami, Hafiz, Xəyyam kimi nadireyi-fitrətlər müstəsna; onlardan sonra gəlib də dünyanı beş quruşa almayan zahid məsləkədiblər, laübali və məsxərəçi şairlər, əxlaqsız və yaltaq məddahlar, əcəba, hansı rəzalət qaldı ki, yapmadılar? Nə saçmalar, nə əfsanələr uydurmadılar?!.

*Bu hal **Türkiyədə** də əskik olmamış... Bir kərrə tarixi-ədəbiyyat gözdən keçirilsə, **Ruhi** kimi laübali məşrəblər, **Nəfi** kimi yayqaraçılar, **Nabi** kimi ölgün bir fikir daşıyan fəlsəfəçilər, **Nədim** kimi səfahətpərvərxərabatilər öz yazılarilə türklərin sağlam və sarsılmaz ruhlarını pozub gevşətdilər. **Şinasi** dövrünə gəlincəyə qədər, bəlkə ondan da sonra həp bir diziyə əcəm ruhu, əcəm fəlsəfəsini izlədilər.*

Avropa yolunu tanır-tanımaz, bir də fransız müqəllidliyi meydan aldı. Həm də fransızların az-çox ciddi və məharətli ədəbiyyatı deyil, hoppa, dəyərsiz və çürük əsərləri təqib olundu, tərcümə edildi və özlərindən xüsusi əsər

yazanlar belə, bir dürlü təqliddən yaxanı sıyıra bilmədilər. Həm də əskilik ilə yeniliyi, əcəmilik ilə fransızlığı qarışdıraraq, iki çürük, iki əxlaqsız uçurum arasında qaldılar. Yalnız ***Rza Tevfiq, Əbdülhəq Hamid, Tevfiq Fikrət*** *kimi məşahir, bir də milli ənənələri, milli duyğuları dinləyən bəzi gənc ruhlar, gənc qələmlər köhnəlikdən, müqəllidlikdən sıyrılmağa başladılar.* ***Namiq Kamâl*** *kimi özünü hər kəsə sevdirə bilən böyük bir hünərvəri belə çox kiçik, çox darruhlu buldular və haqları da var...* ("Açıq söz" qəzeti, 25 oktyabr 1915-ci il)

Hüseyin Cavid İstanbul'da bulunduğu yıllarda bazı şiirler yazdı, bunlardan, ***Küçük bir levha*** (Büyükdere'de), ***İki hemşireyi letafetü ân*** (Büyükada'da), ***Şe'r meftunu*** (İstanbul'da), ***Sonbaharda*** (İstanbul'da 1909), ***Deniz perisi*** (Kagıthane'de) yazılmıştır.

Ermenilerin hunharca katlettikleri insanlarımızın acısını, Naxcivan'da 1914'te yazdığı ***Kars və Oltu ətrafında səbəbsiz (?!) olaraq alçaqcasına qətl və yağma edilən məzlumlar için*** adlı şiirinde yürekten gelen sızılarıyla paylaşmıştır. ***Türk esirleri*** adlı şiirinde de yine aynı acıyı yüreğinde hissetmiştir. Hüseyin Cavid Türklük duygusunu kanında, canında, beden ve ruhunda yaşayan ve yaşatan bilinçli ve asil bir insandır.

1912 yılında yaptığı bir yolculukta Karadeniz'in azgın dalgaları gemiyi sarstıkça bütün yolcuların korktuğu bir anda yaşlı ve inançlı bir Türkün (belki de bir Karadenizlinin) metanet ve sağlamlığını ***Deniz temaşası*** (Qara Deniz 1912) adlı şiirinin son mısralarında şöyle dile getirir:

Deniz temaşası

Bu həzin levhədən nədənsə bənim
Sarsılıb ruhum inlər, ağlardı.
Bora şiddətlə hayqırır daim,
Göy gürüldər, dəniz də çağlardı.
Yalvarıb haqqa dinli ya dinsiz,
"Allah, Allah!" səsilə doldu dəniz.
Bu keşakeşdə möhtəşəm, məğrur,
Qoca, səksən yaşında bir sima,
Ulu bir dağ mətanətilə vəqur
Qoca bir türk edib namazı əda;
Vird oqur, haqqa eylər ərzi-niyaz,
Bəlkə dağ sarsılır, o sarsılmaz.

Onca təsiri yoq şu tufanın,
Parlıyor qəhrəmanca nasiyəsi;
Oqunur çöhrəsində Turanın
Şanlı tarixi, keçmiş ənənəsi;
Öylə daim mühib, ağır, düşkün
Baqınırkən əzər mühiti bütün.
Göydən ayrılmayan alevli gözü
Saçar ətrafə şöleyi-iman.
Budur ancaq duası, virdi, sözü:
"Ey böyük tanrı! Ey böyük yaradan!
Hər bəladən əsirgə yurdumuzu,
Kamran eylə şanlı ordumuzu!.."

Hüseyin Cavid, İstanbul'da zamanın edib ve şairleriyle birlikte olmuş, onların eserlerini okumuş, pek çoğunun sohbetlerini dinlemiş, elbette etkilendikleri de olmuştur. Bu etkiyi Hüseyin Cavid'in eserlerinde görmek mümkündür. Mesela Büyükada'da yazdığı ***İki hemşireyi letafetü ân*** adlı şiiri sanki Abdülhak Hamid'in kaleminden çıkmış gibidir:

İki hemşireyi letafetü ân

1
Bəzən əsla umulmayan yerdən,
Nə qədər bəxtiyar olur insan!
İştə, bən yəs içində inlərkən,
Ruhi-məcruhimi edər xəndan,
İki sevda pərisi ləməfşan.
Biri — nevrəstə, nevdəmidə çiçək...
Biri — nadidə, naşinidə mələk...

2
Birinin çöhreyi-dilaşubi,
Ləbi-gülgüni, çeşmi-məxmuri,
Zülfi-şəbrəngi, rəngi-məhcubi,
Qərq edər nurə qəlbi-rəncuri;
Şərqə məxsus o bir gözəl huri...
Kim bilir! Bəlkə şimdi cənnətdən
Yerə enmiş gəzər o qönçədəhən.

3
Lakin əfsu...s qeyri-qabildir,
Bəncə təsviri-halı digərinin.
O bir ülvi xəyalə bənzətilir
Ki, edər hər baqışda şair için
Pürməali nəşidələr təlqin.
Söylüyor iştə hər bir əzası
Ki, bənim əsrin ən gözəl Venosı.

4
Gərdəni-safini öpən o xəfif,
O təməvvücnüma ipək saçlar,
Nəşr edər kainata qarşı lətif,
Pürzəhəb bir ziyayi-rayihədar,
Nəşvəza bir bahari-pürəzhar.
O səmavi nigahə qarşı fəqət,
Duyar insan mədid bir heyrət.

5
Şu dilara, sevimli mənzərədən
Ruhə bir başqa etila gəliyor.
O gözəl çöhrələr gülümsərkən
Saçar ətrafə sanki nuri-şürur,
Ah, mümkünmü olmamaq məshurə!
Qadın! Ey möhtərəm ənisi-bəşər!
Sənsiz öksüz qalırdı hissi-bəşər!

Böyükada

Bilmem Kime?, Bugece, Bir qızın son feryadı yaxud zindan guşesinden bir ses ve daha başka bazı şiirlerinde Fikret ve Akif tarzı bir söyleyiş vardır:

Yürəkdə qaldı məramım, duyulmaz oldu səsim,
Gözümdə qalmadı nur, ah, iştə son nəfəsim!..
Məzalim ataşi yaqdıqca qavrulur bədənim,
Nə hali-müdhiş! Aman, son günüm bumuydu mənim?
Solub bahari-şəbabım, dəyişdi hər halım;
Bu surətim, bu vücudum, bu dönmüş iqbalım.
Bənimlə doğmuş imiş sanki iztirabü kədər!...
Zamani-şəb... uyuyor hər kəs, istirahət edər.
Bütün cihan uyuyor, bisədə, tüyurü vühuş,
Nücumi-zahirə həp nimxab, həp bihuş...
Sükunü heyrətə dalmış fəzayi-naməhdud,
Təbiət aləmi olmuş da sanki xabalud

Niçin? adlı şiirinde sanki Şeyh Galib söyleyişi var:

1
Bən niçin məsti-eşqi-yar oldum?
Bu nə xülya ki, bən düçar oldum?
Bən niçin böylə dilfikar oldum?
Niyə məftuni-zülfi-tar oldum?
Niyə bədbəxti-ruzigar oldum?

2
Mərhəmətsiz mələk, ədalı gözəl
Gör nələr yapdı bir visala bədəl!
Yeni gülmək dilərdi şəmsi-əməl,
Ah... pak bəxtiyar idim əvvəl...
Bən niçin məsti-eşqi-yar oldum?

3
Sevərim... Son nəfəsdə inlərkən
Yenə atmam o nazlı dilbəri bən.
O gözəl gözlər, ah... o qönçə dəhən,
Çıqmıyor bir dəqiqə fikrimdən,
Bu nə xülya ki, bən düçar oldum?

4
Səhər aşiq o nurun ismətinə,
Bayılır pənbə gül təravətinə,
Cümlə heyran ikən nəzakətinə,
Uyar-uymaz onun məhəbbətinə,
Bən niçin böylə dilfikar oldum?

5
Hər könül bağlı bir vəfakarə,
Arıyor dərdi-eşqə bir çarə.
Bən niçin böylə qaldım avarə?
Niçin uydum o çeşmi-səhharə?
Niyə məftuni-zülfi-tar oldum?

6
Nə olur? Beş dəqiqə ləbbərləb,
Yaşasaydıq onunla məsti-tərəb;
Of, bilməm ki... Mərhəmət, ya rəb!
Bəni qəhr etdi iztirabü təəb,
İştə! Bədbəxti-ruzigar oldum.

Hüseyin Cavid İstanbul'da Rıza Tevfik'ten özel dersler almış, onunla yakın münasebeti olmuştur. Hem felsefe hem edebiyat alanında onun görüşleri ve tarzı, Hüseyin Cavid'in koşma tarzında ve halk diliyle yazdığı şiirlerinde belli olur. Bir örnek olarak *Azer*'deki *Könlüm* adlı şiiri gösterilebilir:

1
Héç sorma halımı, yaralıyam men,
Şen olmaz bir daha virane könlüm.
Béynimi yaxan bir yığın héçlikden
Sanki bir şéy sorar divane könlüm.

2
İssız bir yuvanın qoynunda daim
Qerib bir quş kimi ağlar menliyim,
Çox küskünem, bilmem neler söyleyim?
Qaldı her sévgiye bigane könlüm.

3
Şaşqın bir yolçuyam, yolum qaranlıq,
Yanğın oldu şefeq sandığım işıq.
Of, yéter, bir daha vurulmaz artıq
Her süzgün yıldıza pervane könlüm.

Bütün bu etkilenmeler her edip ve şairin gelişme ve yetişme zamanında görülen olağan aşamalardır. Kendi üslup ve yolunu oluşturan Hüseyin Cavid bir mütefekkir, idealist, vatan ve millet hadimi, dil üstadı ve özüne mahsus büyük bir şairdir. O, Türk edebiyatının her alanında en güzel ve başarılı mısraları söyleyebilen istidada (yeteneğe) sahiptir. Bazan bir divan şairi gibi şiirler söyler, bazan saf ve sade bir çocuk diliyle tatlı dizeler sıralar.

Örnek: ***Get*** adlı şiirinde o bir divan şairi olur:

Bəni anlatma ki eşq, aləmi-sevda nə imiş?
Bilirəm bən səni, get! Hər sözün əfsanə imiş.
Get, gülüm, get gözəlim! Başqa bir aşiq ara, bul!
Duydum artıq sənin eşqindəki məna nə imiş!..
Kim ki uymuş sana, könlüm kibi divanə imiş.

Bivəfasən, mələk olsan belə uymam daha, get!
Yetişir, get! Bəni qəhr eyləmə, tərsa qızı, get!
Anladıq şəfqəti-ayini-məsiha nə imiş!
Səni bir sadədil, azadə mələk sanmış idim,
Neyləyim!.. Ah... könül ruhuna biganə imiş.
Səni təqdis edərək bir daha sevməm əsla,
Nə imiş sanki bu eşq? Aşiqi-şeyda nə imiş!
Aləmi-zevqi-səfadən bana bəhs etmə, saqın!
Bildik artıq bu cihan mülkü, nə viranə imiş!..

Fakat ***Qız mekdebinde*** adlı şiirinde saf ve sade bir çocuk diliyle tatlı dizeler sıralar *(Keçmiş Günler s 33)*:

— *Quzum, yavrum! Adın nədir?*
— *Gülbahar.*
— *Pəki, sənin anan, baban varmı?*
— *Var.*
— *Nasıl, zəngin midir baban?*
— *Ə vet, zəngin, bəyzadə...*
— *Öylə isə, géydiyin géyim néçin böyle sadə?*
Yox mu sənin incilərin, altun bilərziklərin?
Söylə, yavrum! Héç sıxılma...
— *Var əfəndim, var... lakin*
Müəlliməm hər gün söylər, onların yox qiymıəti,
Bir qızın ancaq bilgidir, təmizlikdir ziynəti.
— *Çox doğru söz... Bu dünyada sənin ən çox sevdiyin*
Kimdir, quzum, söylərmisən?
— *Ən çox sevdiyim ilkin*
O Allah ki, yeri-göyü, insanları xəlq eyler.
— *Sonra kimler?*
— *Sonra onun gönderdiyi élçiler.*
— *Başqa sevdiklerin nasıl, yox mu?*
— *Var...*
— *Kimdir onlar?*
Anam, babam, müəllimem, bir də bütün insanlar...

KAYNAKÇA

ABBASOV, İmran, "Hüseyin Cavit'in Şiir Dünyası", *Türk Bilimi Araştırmaları. Nr. 2.* Sivas 1996.

AKPINAR, Yavuz, *Azeri Edebiyatı Araştırmaları*, İstanbul 1994.

AKPINAR, Yavuz, "Hüseyin Cavid". *TDEA, c. IV.*

ASLAN, Haver, "Hüseyin Cavid'in Şiir Dünyası", *TK, nr. 232*, 1982.

Azerbaycan Edebiyyatı Tarihi 2, Baku 1966;

Hüseyn CAVİD, *Eserleri, Üç Cildde,* Redaksiya Heyeti Kemal Abdulla, Turan Cavid vb, *1. Cild Bakı 2003, 2. Cild Bakı 2003, 3. Cild Bakı 2003, 632 Sayfa;* Azerbaycan Medeniyeti Fondu, Bakı 2003.

Hüseyn CAVİD, Eserleri, Beş Cildde, Tertib edeni Turan Cavid; 1. Cild Bakı 2005; 2. Cild Bakı 2005; 3. Cild Bakı 2005; 4. Cild Bakı 2005; 5. Cild Bakı 2005; Lider Neşriyyat, Bakı 2005,

ƏLİOĞLU, Mes'un, *Hüseyin Cavid'in Romantizmi*, Bakı 1975.

GARAYEV Yaşar, "Hüseyin Cavid", *TDV İA*, c. 18, İstanbul 1998, s. 534-536.

GARAYEV, Yaşar, *Facie ve Gehraman*, Bakı 1965.

Memmed CEFER, *Hüseyn Cavid*, Bakı 1960;

Memmed CEFER, *Azerbaycan Edebiyyatında Romantizm*, Bakü 1963;

HÜSEYNOV F. - Mir Celal, *XX. Əsir Azerbaycan Edebiyyatı*, Bakı 1980;

HÜSEYNOV, Rafeel, *Vahıdan Uca*, Bakı 1987.

TÜRKEKUL, Mustafa Hakkı, *Azerbaycan Türk Şairi Hüseyin Câvid*, İstanbul 1963.

TİMURTAŞ, Faruk Kadri, "Kitaplar: Azerbaycan Türk şairi Hüseyin Câvid", *TK. nr. 19*, 1964.